

WOJCIECH MISZTAL
ORCID: 0000-0003-0521-4916
UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

Przestrzeń medialna jako przestrzeń także duchowości

Abstrakt: Punktem wyjścia opracowania jest propozycja całościowego podejścia do osoby ludzkiej i jej życia. Nią samą, jej życie i środowisko, z którym ma do czynienia, cechuje między innymi bardzo duża złożoność. Jednym z elementów, wraz na przykład z mediami, jest tutaj duchowość, w tym rozumiana w znaczeniu, które nadaje jej religia. Doświadczenie pokazuje, że duchowość może bardzo znacząco wpływać na postępowanie nie tylko danego człowieka, lecz także w skali społecznej, oraz że pojawienie się i zastosowanie rozwiązań ułatwiających czy wręcz potęgujących komunikowanie się międzyludzkie może znacząco wzmocnić rolę duchowości. W związku z tym przedstawiono przestrzeń medialną jako powiększenie środowiska życia ludzkiego: wraz z propozycją odczytania takiej sytuacji właśnie z perspektywy duchowości. Kolejne punkty dotyczą przykładów pojmowania związków między przestrzenią medialną a duchowością rozumianą jako relacje z Bogiem i nie tylko.

Słowa kluczowe: duchowość, media, religia, współczesność.

Jednym z ważniejszych i zarazem bardzo interesującym, charakterystycznym obszarem składającym się na naszą współczesność jest przestrzeń medialna, rozumiana tutaj jako środowisko, ujmując roboczo, wytworzone przez obecność i działanie mass mediów. W znacznym stopniu składa się dziś na nią przestrzeń cyfrowa czy wirtualna i dokonująca się tam wymiana informacji. Przychodzi tu na myśl, że przymiotnik „wirtualny” pochodzi od średniowiecznego łac. *virtualis*, znaczącego między innymi „skuteczny”¹. Przestrzeń medialna w swoim współczesnym, liczącym zaledwie kilkadziesiąt czy tylko kilkanaście lat, kształcie odgrywa obecnie bardzo ważną rolę i to w skali związanej na przykład z życiem poszczególnej osoby ludzkiej aż po wymiar globalny. Wieloraka oferta różnorodnych produktów już gotowych do

¹ *Słownik wyrazów obcych PWN*, red. J. Tokarski, Warszawa 1987, s. 807.

kupienia, możliwość znalezienia informacji dotyczących życia codziennego, propozycje związane z rozrywką, z wyborem szkoły średniej czy kierunku studiów, poszukiwanie pracy, informowanie o sytuacji politycznej czy ekonomicznej, o warunkach atmosferycznych w związku z wypoczynkiem czy też grożącymi niebezpieczeństwami: to zaledwie kilka przykładów potencjału właściwego przestrzeni medialnej i możliwości jego wykorzystania. Znacząco duża część ludzkiego życia jest ściśle związana z tą przestrzenią, na przykład warunkowana przez nią, i też wręcz niejako w niej się dokonuje. Dotyczy to także duchowości: na przykład gdy osoba ludzka jest jej podmiotem, jak i gdy duchowość jest poddana ludzkiej ocenie. O czym jednak dyskutuje się czy pyta, posługując się terminem „duchowość”?

1. Duchowość jednym z wymiarów życia

Człowiek to jednostka, całość: ale złożona i nieraz różnie, jak pokazuje choćby historia myśli ludzkiej, rozumiana. Wiele już o osobie ludzkiej wiemy, trudno jednak byłoby znaleźć nie tylko naukowca, który przedstawiałby ten temat jako wyczerpany. Kolejne podejścia do duchowości w aspekcie dociekań naukowych czy poszczególniej osoby ludzkiej, w ciągu jej życia, nie są wyjątkiem. Uwzględnienie wskazanych tu danych przedstawia się jako istotne, by uniknąć błędnych ocen co do teraźniejszości i przyszłości, z którymi przecież mocno łączy się przestrzeń medialna, czy to na zasadzie *status quo*, czy też prognoz oraz relacji przyczyna–skutek. Oczywiście musi tutaj zostać podjęta kwestia, co rozumiemy przez duchowość. Określenie „duchowość” nie jest jedynym terminem wieloznacznym związanym z człowiekiem. Niejedno ważne pojęcie podziela tę cechę: przykładowo można wymienić termin „materia”. Wieloznaczność terminu „duchowość” jest wyrazem bogactwa, nie zaś ubóstwa². Stanowi znak realizmu, który z szacunkiem podchodzi do stanu faktycznego. Przypomina, na przykład na zasadzie zachęty do dalszych wysiłków, że nasze ludzkie poznanie nadal stara się dogonić rzeczywistość. Oczywiście w ten sposób przychodzi na myśl między innymi ostrzeżenie przed pochopnym odrzuceniem rozumienia duchowości jako na przykład związków, w tym szeroko rozumianego kontaktowania się między Bogiem a człowiekiem/ludźmi, jak też innymi bytami³. W kwestii informacji mówiących o takim kontakcie — jak zresztą

² L. Cerfaux, *Cristo nella teologia di san Paolo. Introduzione di T. Federici*, Roma 1969, s. 202. Gdy chodzi o wskazane w niniejszym omówieniu dokumenty kościelne, jeżeli numeracja nie odnosi się do stron, to pochodzi ona bądź z danego dokumentu, jeżeli zaś takiej w nim nie ma, to wskazuje na kolejność akapitów.

³ Na przykład papież Franciszek, *Encyklika Laudato si' poświęcona trosce o wspólny dom* (24.05.2015), https://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_encyclica-laudato-si_pl.pdf (dostęp: 18.06.2016), s. 53n, nr 202n, pisze o duchowości ekologicznej, a w Katechizmie Kościoła Katolickiego, Poznań 2002, s. 563, nr 2457, jednoznacznie wskazuje, że człowiek „jest zobowiązany do życzliwości wobec” zwierząt.

nie tak znowu rzadko odnośnie do przedstawianych danych dotyczacych zupełnie innych spraw — trzeba się liczyć z ewentualnością wystąpienia błędu. Oto dwie możliwości, które warto uwzględnić między innymi w związku z masową wymianą informacji, a przynajmniej z jej początkami. Człowiek: 1. może nie zrozumieć przesłania; 2. może łudzić się, że taki kontakt zachodzi lub nie.

W takim właśnie świetle należy zwrócić uwagę na następującą kwestię. Wskazuje ona, że badania nad relacjami między przestrzenią medialną a duchowością są potrzebne także z tego powodu, że pozostają one w związku z nieraz znacząco mocno wpływającym na ludzi pragnieniem skomunikowania się z Bogiem, zrozumienia Go, podzielenia się w ten sposób zaistniałym własnym doświadczeniem i zdobytą wiedzą z jak największą liczbą innych ludzi oraz kształtowaniem życia, nie tylko własnego, na podstawie wspomnianej wiedzy i doświadczenia. Od około 1450 roku w Europie szybko rozwija się komunikacja za pomocą tekstów drukowanych. Prędko też okazało się, iż ma ona duże znaczenie praktyczne — znacząco wpływa na niejedną dziedzinę życia, na decyzje i postępowanie ludzi. W 1494 roku Sebastian Brant pisał o jednym tylko kraju:

W całych Niemczech roi się od Biblii, doktryn zbawienia, wydań Ojców Kościoła i tym podobnych książek. Wielkie błędy zagnieździły się w naszym kraju. Wertuje się Biblię na wszystkie strony, każe się jej mówić, co się komu podoba, i w ten sposób jest na szwank wystawiona i wiara, i Biblia, która jest podstawą wiary... Pismo Święte jest więc niejako ukazane na odwrót i całkiem inaczej objaśniane, niż tego chciały usta prawdy Bożej⁴.

Wynalazek druku, szybkie upowszechnienie się stosowania go zbiega się ewidentnie między innymi z rozbudzeniem na dużą skalę zainteresowania duchowością, a nawet umiejętność druku sprzyja temu rozbudzeniu. Wieki XVI i XVII to między innymi czas niestety eskalacji konfliktów i przemocy w dużej mierze wynikających z pobudek religijnych. Czy można było tego uniknąć? Trudno o odpowiedź na to pytanie. W każdym razie wypowiedzi jednego z najwybitniejszych intelektualistów z przełomu wspomnianych stuleci, Franciszka Salezego, wnikliwego, odpornego na stereotypy obserwatora, pozwalają zrozumieć, iż w nowej sytuacji zabrakło przygotowania intelektualnego, także udostępnienia go szerszym kręgom. Co do drugiej dekady XXI wieku, to już wyszukiwanie różnych informacji za pomocą wyszukiwarek internetowych pokazuje, że współcześni ludzie duchowością się interesują, a przestrzeń medialna tym zainteresowaniom nieraz sprzyja i jest w stanie je ukierunkować, a tym samym wpłynąć na zachowania niejednego człowieka. Można w tym kontekście przedstawić wyniki wyszukiwania w internecie za pomocą Google. Dla polskich i angielskich terminów, odpowiednio, liczba wyników w przybliżeniu to: duchowość — 19,8 mln⁵, spirituality

⁴ Cyt. za: J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1987, s. 410.

⁵ https://www.google.pl/search?ei=P_EHXdK4BM3awALtk62ADg&q=duchowo%C5%9B%C4%87-&oq=duchowo&gs_l=psy-ab.1.0.0l10.74966.78493..83023...2.0..2.204.1970.0j13j1.....0....1.gws-wiz.....0..0i67j0i30j0i131j0i10j0i13.z5BmbsMdOck (dostęp: 17.06.2019).

— 158 mln⁶, duchowość chrześcijańska — 4,07 mln⁷, christian spirituality — 156 mln⁸, religia — 35,8 mln⁹, religion — 1,83 mld¹⁰, Bóg — 15,5 mln¹¹, God — 2,55 mld¹², Chrystus — 14,8 mln¹³, Christ — 668 mln¹⁴, Duch Święty — 8,47 mln¹⁵, Holy Spirit — 407 mln¹⁶.

Współcześnie bodajże jednym z najbardziej konsultowanych, wpływowych źródeł informacji jest, mimo różnych ocen czy wręcz ostrzeżeń, Wikipedia¹⁷. Można w niej zapoznać się między innymi z hasłami *Duchowość*¹⁸, *Duchowość*

⁶ https://www.google.pl/search?source=hp&ei=YNPBXJGmFcGskwX2yZzQBA&q=spirituality&btnK=Szukaj+w+Google&oq=spirituality&gs_l=psy-ab.3..0l4j0i30l6.2550.5061..5562...0.0..0.279.1389.9j2j1.....0....1..gws-wiz.....0.0i131j0i10.Kysa4aC87BA (dostęp: 17.06.2019).

⁷ https://www.google.pl/search?ei=kvEHXf7iMtLCwALluqP4Bw&q=duchowo%C5%9B%C4%87+chrze%C5%9Bcja%C5%84ska&oq=duchowo%C5%9B%C4%87+chr&gs_l=psy-ab.1.0.0l3j0i2i30l6.171603.172819..179011...0.0..0.174.581.0j4.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i67.9_DIPtupmI4 (dostęp: 17.06.2019).

⁸ https://www.google.pl/search?ei=XPQHXdqhf8P5wQKrl4KGDQ&q=christian+spiritualit&oq=christian+spiritualit&gs_l=psy-ab.3..0i19l10.180764.190593..191218...1.0..0.300.3938.0j18j4j1.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i131j0i67j0i22i30j0i13i30i19.KncB3OCUdMM (dostęp: 17.06.2019).

⁹ https://www.google.pl/search?ei=RvIHxeOjJYHewAKxi7PwDQ&q=religia&oq=re&gs_l=psy-ab.3.0.0i67l2j0i131l3j0l2j0i131j0l2.89730.89829..92159...0.0..0.124.245.0j2.....0....1..gws-wiz.....0i71.8RZhwDGVKPI (dostęp: 17.06.2019).

¹⁰ https://www.google.pl/search?ei=o_IHXbPzHYPdwAKVwZvwdQ&q=religion&oq=religion&gs_l=psy-ab.3..0l10.195702.196597..198150...0.0..0.133.391.0j3.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i67j0i131.GM0DtEj_21o (dostęp: 17.09.2019).

¹¹ https://www.google.pl/search?ei=avMHXeKrFM2jwALGuauYBg&q=B%C3%B3g&oq=B%C3%B3g&gs_l=psy-ab.3..0l10.109904.113437..113799...0.0..0.134.376.0j3.....0....1..gws-wiz.....0.0i71j0i131j0i67.d8C5nz_id28 (dostęp: 17.09.2019).

¹² https://www.google.pl/search?ei=djBXO2UDcLCwQLOpo3oDQ&q=God&oq=God&gs_l=psy-ab.3..0i67l3j0j0i67j0l2j0i131j0i67j0i131.109040.111127..111767...0.0..0.116.313.1j2.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i131i67.mdLNNbiQ5kY (dostęp: 17.06.2019).

¹³ https://www.google.pl/search?ei=3PMHXdj6NM3LwAK1iICiDw&q=Chrystus&oq=Chrystus&gs_l=psy-ab.3..0l8j0i67j0.986724.992490..992912...0.0..0.201.1407.0j9j1.....0....1..gws-wiz.....0.0i71j0i131i67j0i131.Iso5ZrgYPuE (dostęp: 17.06.2019).

¹⁴ https://www.google.pl/search?ei=kNnBXJ7LDcTDwAKs8YvADg&q=Christ&oq=Christ&gs_l=psy-ab.3..0i67l5j0j0i67l3j0.21845.25952..27985...1.0..0.108.697.3j4.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i131j0i10.1ZYth3j5rU0 (dostęp: 17.06.2019).

¹⁵ https://www.google.pl/search?source=hp&ei=np8KXfLwNLWUk74P5vK-c4A4&q=Duch+%C5%9Awi%C4%99ty&oq=Duch+%C5%9Awi%C4%99ty&gs_l=psy-ab.3..0l10.25330.29732..30555...0.0..0.596.2551.0j7j1j2j0j1.....0....1..gws-wiz.....0.0i131.-V_1j3A4jh0 (dostęp: 19.06.2019).

¹⁶ https://www.google.pl/search?ei=vp8KXaLwCYWckwWC6KqoDg&q=Holy+Spirit&oq=Holy+Spirit&gs_l=psy-ab.3..0l10.69282.74937..75625...0.0..0.222.1874.0j9j2.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i131j0i67j0i131i10.pCleKY9p_wA (dostęp: 19.06.2019).

¹⁷ Więcej na ten temat zob. na przykład W. Lewoniewski, K. Węcel, *Cechy artykułów oraz metody ich ekstrakcji na potrzeby oceny jakości informacji w Wikipedii*, „Studia Oeconomica Posnaniensia” 2017, nr 12, s. 92 n.; J. Majewski, *Ewangelia w sieci: słowo o katolickim autorytecie nauczania w Wikipedii*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2017, nr 5, s. 153 n.

¹⁸ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Duchowo%C5%9B%C4%87> (dostęp: 20.06.2019).

*chrześcijańska*¹⁹, *Spirituality*²⁰; w anglojęzycznej Wikipedii po wprowadzeniu do wyszukiwarki hasła *Christian spirituality* zostaje się przekierowanym do hasła *Christian mysticism*²¹. Hasło *Duchowość* jest raczej obszerne, wielkości 75 920 bajtów, zostało utworzone już 15 czerwca 2005 roku. Nie jest hasłem martwym: liczba edycji to 332, ostatnia datowana na 17 marca 2019 roku²². Liczba odsłon za maksymalny udostępniany przez Wikipedię okres 1 lipca 2015 do 19 czerwca 2019 roku to 70 223²³. Oto analogiczne dane dla innych przykładowo wybranych haseł. *Duchowość chrześcijańska*: 10 191 bajtów, utworzona 25 czerwca 2009 roku, liczba edycji 31, ostatnia edycja 20 stycznia 2018 roku²⁴, liczba odsłon za maksymalny udostępniany przez Wikipedię okres 1 lipca 2015 do 19 czerwca 2019 roku to 8168. *Spirituality*: 94 805 bajtów, utworzono 8 października 2001, liczba edycji 3869, ostatnia edycja 14 czerwca 2019 roku²⁵, liczba odsłon za maksymalny udostępniany przez Wikipedię okres 1 lipca 2015 do 19 czerwca 2019 roku to 1 699 778²⁶. *Christian mysticism*: 62 074 bajty, utworzono 23 kwietnia 2004 roku, liczba edycji 1546, ostatnia edycja 17 czerwca 2019 roku²⁷, liczba odsłon za maksymalny udostępniany przez Wikipedię okres 1 lipca 2015 do 19 czerwca 2019 roku to 674 745²⁸. Oczywiście przytoczonych danych nie można pochopnie interpretować, na przykład że wszystkie one świadczą o zainteresowaniu duchowością chrześcijańską czy w pewnym sensie szerszej duchowością w znaczeniu religijnym lub odnoszą się do tak rozumianej duchowości albo jeszcze wskazują podzielenie składających się na nie przekonań, w tym ich mocny wpływ praktyczny. Jednak trudno nie myśleć, że wskazują one na żywe zainteresowania duchowością, na popularność i to w powiązaniu z nowoczesną przestrzenią medialną czy też wręcz dzięki niej, na kształtowanie duchowości, w tym jej oddziaływanie.

¹⁹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Duchowo%C5%9B%C4%87_chrze%C5%9Bcija%C5%84ska (dostęp: 20.06.2019).

²⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Spirituality> (dostęp: 20.06.2019).

²¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_mysticism (dostęp: 20.06.2019).

²² <https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Duchowo%C5%9B%C4%87&action=info> (dostęp: 20.06.2019).

²³ <https://tools.wmflabs.org/pageviews/?project=pl.wikipedia.org&platform=all-access&agent=user&range=all-time&pages=Duchowo%C5%9B%C4%87> (dostęp: 20.06.2019).

²⁴ https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Duchowo%C5%9B%C4%87_chrze%C5%9Bcija%C5%84ska&action=info (dostęp: 20.06.2019).

²⁵ <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Spirituality&action=info> (dostęp: 20.06.2019).

²⁶ <https://tools.wmflabs.org/pageviews/?project=en.wikipedia.org&platform=all-access&agent=user&range=all-time&pages=Spirituality> (dostęp: 20.06.2019).

²⁷ https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Christian_mysticism&action=info (dostęp: 20.06.2019).

²⁸ https://tools.wmflabs.org/pageviews/?project=en.wikipedia.org&platform=all-access&agent=user&range=all-time&pages=Christian_mysticism (dostęp: 20.06.2019).

2. Przestrzeń medialna powiększeniem środowiska życia człowieka

Przestrzeń medialna to rzeczywistość stosunkowo nowa — bardzo już się rozrosła i wciąż staje się większa. Można powiedzieć, że w pewnym sensie wraz z jej pojawieniem się świat się powiększył, większe stało się i nadal się powiększa środowisko, z którym ludzkie życie jest powiązane. Dotyczy to także duchowości. Przy czym nie zawsze ta nowa przestrzeń, jak o tym dobrze wiadomo, jest bezpieczna czy wpływa pozytywnie na ludzi²⁹.

Pojawienie się i rozwój przestrzeni medialnej może warto zestawić ze znanym raczej wyłącznie stosunkowo nielicznemu gronu specjalistów następującym rozumieniem dzieła stworzenia. W noszącym tytuł *Środki społecznego przekazu oraz afirmacja i promocja wartości duchowych* orędziu na obchodzony w 1973 roku VII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu papież Paweł VI umieścił następujące słowa: „W stopniu, w jakim środki społecznego przekazu afirmują i promują wartości duchowe [...], środki te przyczyniają się do przygotowania dnia nowego stworzenia”³⁰. Już starożytność chrześcijańska, między innymi na podstawie Starego Testamentu, głosi, że Bóg aktem stwórczym nie nadał światu ostatecznego kształtu: świat został stworzony jako niedokończony. Teologia katolicka, by o tym mówić, posługuje się określeniem *creatio prima, continua et nova*. Według tej koncepcji wyłącznie jedyny Bóg jest stwórcą, zarazem jednak tenże Bóg zaprosił i uzdolnił ludzi, czyli istoty przez siebie stworzone, do bycia dalej Jego współpracownikami, gdy chodzi o *creatio continua et nova*. Niedokończenie, o którym mowa, jest rozumiane jako świadomie wybrane, celowe: w tym znaczeniu, że chodzi o rozwój świata (zob. na przykład Rdz 2,4–15; Iz 65,17; 2 Kor 5,17)³¹. Ze swej strony papież Benedykt XVI interpretuje stworzenie człowieka

²⁹ Zob. na przykład J. Prądzyński, *Łamanie praw człowieka w cyberprzestrzeni i związane z tym skutki społeczne*, [w:] *Ekologia informacji a zasoby informacyjne w bibliotekach i cyberprzestrzeni*, red. K. Materska, B. Taraszkiewicz, Słupsk 2017, s. 191 n.; D. Kępa-Figura, *Co czynią wypowiedzi pełniące funkcję sprawczą?*, „Prace Językoznawcze” 2012, nr 14, s. 119 n.; M. Kopczewski, J. Sowińska, *Przekaz medialny jako czynnik eskalacji zagrożenia terroryzmem: analiza wybranych przypadków*, [w:] *Współczesny terroryzm: wymiary działania i skutki*, red. A. Aksamitowski, S. Bylina, M. Cupryjak, Szczecin 2018, s. 45 n.

³⁰ Paweł VI, *Messaggio per la VII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali e l’affermazione e promozione dei valori spirituali”* (1.05.1973), http://w2.vatican.va/content/paul-vi/it/messages/communications/documents/hf_p-vi_mes_19730501_vii-com-day.html (dostęp: 20.07.2016), nr 9.

³¹ Więcej na ten temat zob. na przykład A. Ganoczy, *Nauka o stworzeniu*, „Podręcznik Teologii Dogmatycznej”, red. W. Beinert, traktat 3, przeł. J. Fenrychowa, Kraków 2000, s. 72; G. Langemeyer, *Antropologia teologiczna*, „Podręcznik Teologii Dogmatycznej”, red. W. Beinert, traktat 4, przeł. J. Fenrychowa, Kraków 2000, s. 87; D.J.A. Clines, *Image of God*, [w:] *Dictionary of Paul and His Letters*, red. G.F. Hawthorne et al., Downers Grove-Leicester 1993, s. 428.

jako w pewnym sensie pomyślne, skuteczne, aktywizujące ludzi przygotowanie warunków dynamicznego rozwoju współczesnej nowoczesnej przestrzeni medialnej czy przynajmniej jej części:

O ile może zadziwiać szybkość, z jaką nowe technologie stały się bardziej niezawodne i skuteczne, o tyle nie powinna zaskakiwać ich popularność wśród użytkowników, gdyż zaspokajają one podstawowe pragnienie człowieka, jakim jest nawiązywanie relacji z innymi ludźmi. To pragnienie komunikacji i przyjaźni jest zakorzenione w naszej ludzkiej naturze i nie może być rozumiane jedynie jako reakcja na innowacje technologiczne³².

Następnie papież Benedykt XVI wskazuje na właściwe ludziom bycie stworzonymi na obraz i podobieństwo „Boga komunikowania się i wspólnoty”³³. Niemalże ćwierć wieku wcześniej — jednak w kwestii historii mass mediów w tym czasie dokonało się bardzo dużo — Jan Paweł II, obserwując rozwój mediów, przedstawia go jako zakorzeniony w dziele stworzenia, potrzebujący, by przebiegać pomyślnie, dostrzeżenia i uszanowania tego związku, skorzystania z niego.

Chodzi o rewolucję, która nie tylko przynosi z sobą zmianę w systemach i technikach związanych z komunikacją, ale wciąga cały wszechświat kulturowy, społeczny i duchowy osoby ludzkiej. Ona, w konsekwencji, nie może stosować się po prostu do swych wewnętrznych zasad, ale musi wprowadzać własne podstawowe kryteria z prawdy [o człowieku] ukształtowanym na obraz Boga³⁴.

Już w pierwszym papieskim orędziu radiowym, czyli na początku 1931 roku, papież Pius XI przedstawia od stosunkowo niedawna na dużą skalę upowszechniające się radio, czyli ówczesne mass media elektroniczne jako wspaniałe wspólne dzieło Stwórcy oraz, z Jego woli i daru, ludzi³⁵. Podobnie wyraża się Pius XII w ogłoszonej w 1957 roku encyklice poświęconej tematyce kina, radia i telewizji³⁶ oraz w Sobór Watykański II w 1963 roku w *Dekrecie o środkach społecznego przekazu*³⁷. W swym ostatnim dokumencie poświęconym mediom Jan Paweł II wypowiada się w tym samym duchu: „Nie lękajcie się nowych technologii! Są one »wśród rzeczy

³² Benedykt XVI, *Messaggio per la XLIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Nuove tecnologie, nuove relazioni. Promuovere una cultura di rispetto, di dialogo, di amicizia”* (24.01.2009), http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20090124_43rd-world-communications-day.html (dostęp: 1.03.2015), nr 3–4.

³³ *Ibidem*, nr 4.

³⁴ Jan Paweł II, *Messaggio per la XIX Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali per una promozione cristiana della gioventù”* (15.04.1985), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_15041985_world-communications-day.html (dostęp: 20.07.2016), nr 2.

³⁵ Pius XI, *Il primo radiomessaggio a tutte le genti e ad ogni creatura* (12.02.1931), http://w2.vatican.va/content/pius-xi/it/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19310212_radiomessage.html (dostęp: 8.07.2017), nr 1n.

³⁶ Pius XII, *Litterae encyclicae de re cinematographica, radiophonica ac televisifica „Miranda prorsus”* (8.09.1957), http://w2.vatican.va/content/pius-xii/la/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_08091957_miranda-prorsus.html (dostęp: 30.04.2016), nr 1.

³⁷ Sobór Watykański II, *Dekret o środkach społecznego przekazu „Inter mirifica”* (4.12.1963), [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, tekst polski, nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 87, nr 1.

cudownych« — inter mirifica — które Bóg dał nam do dyspozycji»³⁸. W tym sensie przestrzeń medialna — właściwa dopiero epoce wysoko rozwiniętych technologii, będąca nowością i znaczącym powiększeniem środowiska życia człowieka — jawi się jako pozytywny skutek udanych spotkania i współdziałania Boga i ludzi. Innymi słowy już przez swój początek i dalej rozwój przestrzeń medialna i duchowość są wzajemnie pozytywnie powiązane i jest to związek ważny.

3. Przestrzeń medialna a duchowość rozumiana jako spotkanie z Bogiem

Temat „przestrzeń medialna a duchowość rozumiana jako spotkanie z Bogiem” jest bardzo obszerny. Wskazują na to już choćby przytoczone wcześniej wyniki wyszukiwania w internecie związanej z nią terminologii. Tutaj zostanie zasygnalizowanych zaledwie kilka wątków. Jednym z powtarzających się od już prawie 90 lat wątków składających się na nauczanie papieskie jest przedstawianie przestrzeni medialnej jako okazji do spotkania Bóg–ludzie. W pierwszym papieskim orędziu radiowym z 1931 roku Pius XI jako najważniejszego adresata wymienia Boga. To tak, jakby papież wskazywał, że ludziom przybył do dyspozycji nowy sposób kontaktowania się z Nim. Na kontekst takiego podejścia do przekazu medialnego, w tym przygotowania i wygłoszenia wspomnianego orędzia, składa się zachwyt, któremu Pius XI już na jego początku daje wyraz, gdy chodzi o nowe możliwości komunikowania się. Są jednak powody, by możliwości te po upływie prawie 90 lat uznać za dużo skromniejsze od współczesnych. Obie oceny trzeba uwzględnić. One razem przybliżają całość, która winna być zestawiona z kwestią pojawienia się i wykorzystania kolejnego kanału w komunikacji, w rozumieniu właściwym chrześcijaństwu skutecznie dokonującej się mimo niebagatelnych różnic między stronami. Pierwsze papieskie orędzie radiowe w znacznej mierze składa się ze starannie dobranych przez Piusa XI cytatów czy parafraz biblijnych. W rozumieniu chrześcijańskim przez Biblię z ludźmi komunikuje się sam Bóg. Pius XI wprost też stwierdza, że zwraca się w Jego imieniu. W takim razie przekaz medialny nie przedstawia się tu jako spotkanie typu na przykład monolog, jako komunikacja jednokierunkowa³⁹.

³⁸ Jan Paweł II, *Lettera apostolica ai responsabili delle comunicazioni sociali „Il rapido sviluppo”* (24.01.2005), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/apost_letters/2005/documents/hf_jp-ii_apl_20050124_il-rapido-sviluppo.html (dostęp: 20.08.2015), nr 14.

³⁹ Pius XI, *Il primo radiomessaggio a tutte le genti e ad ogni creatura*, nr 1n. Więcej na ten temat zob. W. Miształ, *Bóg odbiorcą przekazu medialnego: mass media w świetle pierwszego papieskiego orędzia radiowego z 1931 r.*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2018, nr 17, s. 133 n.

Także Pius XII ukazuje przekaz medialny jako mogący czy też już pomagający w pomyślnym dla człowieka spotkaniu z Bogiem⁴⁰. Jan XXIII w 1963 roku ukazuje następująco relację między przestrzenią medialną a Bogiem: przekazowi medialnemu, jego twórcom i odbiorcom właściwe są określone obowiązki względem Boga⁴¹. Paweł VI wskazuje na promowanie przez media wartości duchowych jako na dar Opatrzności zarezerwowany dla, jak to ujął, naszych czasów. Papież Jan Paweł II przedstawiał jako szczególnie istotne zakończenie drugiego i początek trzeciego tysiąclecia. W 1999 roku papież ten, w związku ze Światowym Dniem Środków Społecznego, przekazu ogłosił orędzie *Mass media: przyjacielska obecność u boku tego, kto szuka Ojca*. Jan Paweł II podejmuje tam między innymi kwestię możliwej, jak też już istniejącej udanej współpracy mediów z Bogiem, w tym pomocy osobom, które Boga szukają⁴². Benedykt XVI w 2013 roku zauważa, oceniając jak najbardziej pozytywnie, że przestrzeń cyfrowa daje możliwość, by zwracać się do Boga na modlitwie i słuchać Go przez Pismo św. oraz że taki kontakt może przybrać inne formy, dobroczynnie rozciągając się z przestrzeni cyfrowej dalej: na przykład umożliwiając odkrycie znaczenia pielgrzymek czy celebracji liturgicznych w kościołach⁴³. Papież Franciszek w 2014 roku wskazuje, że współczesna „rewolucja dotycząca środków komunikowania się i informacji” to wyzwanie „wielkie i pasjonujące”, gdy chodzi o ukazywanie piękna właściwego Bogu⁴⁴. Dwa lata później papież naucza, że Bóg udziela ludzkiemu komunikowaniu się swej własnej mocy, jednak pod warunkiem że człowiek jest powodowany miłością bezinteresowną, miłosierdziem, miłością pochodzącą od samego Boga⁴⁵. W 2019 roku papież Franciszek niejako dodaje:

⁴⁰ Pius XII, *Litterae encyclicae de re cinematographica, radiophonica ac televisifica*, nr 1.

⁴¹ Jan XXIII, *Discorso agli iscritti all'Unione Cattolica della Stampa Italiana* (27.01.1963), http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/it/speeches/1963/documents/hf_j-xxiii_spe_19630127_stampa-cattolica.html (dostęp: 30.04.2016), nr 11 n.

⁴² Jan Paweł II, *Messaggio per la XXXIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Mass Media: presenza amica accanto a chi è alla ricerca del Padre”* (24.01.1999), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011999_world-communications-day.html (dostęp: 20.07.2016), nr 1n.

⁴³ Benedykt XVI, *Messaggio per la XLVII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Reti Sociali: porte di verità e di fede; nuovi spazi di evangelizzazione”* (24.01.2013), http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20130124_47th-world-communications-day.html (dostęp: 1.03.2013), nr 9n.

⁴⁴ Franciszek, *Messaggio per la XLVIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Comunicazione al servizio di un'autentica cultura dell'incontro”* (24.01.2014), http://w2.vatican.va/content/francesco/it/messages/communications/documents/papa-francesco_20140124_messaggio-comunicazioni-sociali.html (dostęp: 24.01.2014), nr 10.

⁴⁵ Franciszek, *Messaggio per la 50ma Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Comunicazione e misericordia: un incontro fecondo”* (24.01.2016), http://w2.vatican.va/content/francesco/it/messages/communications/documents/papa-francesco_20160124_messaggio-comunicazioni-sociali.html (dostęp: 24.01.2017), nr 1.

gdy ta właśnie miłość powoduje człowiekiem, to on jest w stanie komunikować się „przyjąć i zrozumieć dar, którym jest inny”⁴⁶.

4. Przestrzeń medialna a duchowość rozumiana jako relacje nie tylko z Bogiem

Punkt „przestrzeń cyfrowa a duchowość rozumiana jako spotkanie się człowieka z Bogiem” wskazuje na rozumienie przekazu medialnego przez papieży — od Piusa XI po Franciszka jako, z konieczności, encyklopedyczny skrót: takie podejście też jest potrzebne. Teraz uwaga skupi się na Piusie XI i Franciszku, czyli papieżach, którzy z wielu różnie uzasadnionych powodów mogą być postrzegani jako należący do odmiennych epok, gdy chodzi o mass media i nie tylko o nie.

W rozumieniu chrześcijańskim — co dobrze oddaje na przykład przykazanie miłości Boga i bliźniego — duchowość to związki z Bogiem, jednak rozumiane i przeżywane jako tworzące jedno ze związkami z innymi (na przykład Mt 25,31–46; Łk 10,25–37). Bóg jest pierwszym, jednak nie jedynym adresatem papieskiego orędzia radiowego z 12 lutego 1931 roku. Razem z Bogiem papież Pius XI wymienia (zachowano kolejność adresatów zastosowaną w orędziu): wszystkie byty, niebo, ziemia, wszyscy ludzie⁴⁷, ludzie tworzący Kościół katolicki⁴⁸, kardynałowie, patriarchowie, arcybiskupi, biskupi, prałaci, prezbiterzy⁴⁹, zakonnicy i zakonnice (kobiety nie zostały niezauważone)⁵⁰, misjonarze i misjonarki (ponownie widać, że papież zauważa także kobiety i ich specyficzny wkład) oraz katechiści z krajów misyjnych⁵¹, wszyscy wierni świeccy niezależnie od płci (Pius XI jeszcze raz wymienia również kobiety)⁵², niewierzący w Chrystusa i ci wierzący w Chrystusa, którzy nie są w jedności z Kościołem katolickim⁵³, sprawujący władzę⁵⁴, poddani, podwładni⁵⁵, ludzie bogaci⁵⁶ i biedni⁵⁷, pracownicy najemni i pracodawcy po-

⁴⁶ Franciszek, *Messaggio per la 53ma Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali* „Siamo membra gli uni degli altri» (Ef 4,25). *Dalle social network communities alla comunità umana* (24.01.2019), http://w2.vatican.va/content/francesco/it/messages/communications/documents/pa-pa-francesco_20190124_messaggio-comunicazioni-sociali.html (dostęp: 24.01.2019), nr 14.

⁴⁷ Pius XI, *Il primo radiomessaggio a tutte le genti e ad ogni creatura*, nr 1.

⁴⁸ *Ibidem*, nr 3.

⁴⁹ *Ibidem*, nr 4.

⁵⁰ *Ibidem*, nr 5.

⁵¹ *Ibidem*, nr 6.

⁵² *Ibidem*, nr 7.

⁵³ *Ibidem*, nr 8.

⁵⁴ *Ibidem*, nr 9.

⁵⁵ *Ibidem*, nr 10.

⁵⁶ *Ibidem*, nr 11.

⁵⁷ *Ibidem*, nr 12.

traktowani jako jedna grupa adresatów, przy czym pracownicy zostali wymienieni jako pierwsi⁵⁸, ostatnia grupa to osoby dotknięte zmartwieniami i prześladowaniami⁵⁹. Papież kieruje do nich słowa uznania, otuchy, udziela wskazań, zwraca uwagę na ich sytuację, uwzględniając duchowość. Krótko mówiąc: chce im pomóc i duchowość ma tutaj podstawowe znaczenie. Przy czym mamy do czynienia ze staraniem, by aktywizować, by odbiorcy nadal czy jeszcze bardziej angażowali się na rzecz innym w duchu odpowiedzialności jedni za drugich, realizując przykazanie miłości. Przykładu dostarczają słowa skierowane do pracowników i pracodawców, by unikali we wzajemnych relacjach wrogość, nie walczyli jedni przeciw drugim, ale „połączeni w braterskim i przyjacielskim przymierzu” współpracowali z sobą, wnosząc sobie właściwy wkład, szanowali sprawiedliwość i troszczyli się zarówno o dobro wspólne, jak i własne każdego⁶⁰. Rzecz jasna mamy tutaj do czynienia z katolicką propozycją stawienia czoła na przykład problemom społecznym związanym z zatrudnieniem, wynagrodzeniem za pracę. Zarazem trzeba uwzględnić, jak bardzo media w tamtych latach zostały wykorzystane na rzecz innych, niepochochzących znikąd, rozwiązań i co z tego wynikło.

Ze swej strony papież Franciszek proponuje następującą interpretację współczesnej chętnej, masowej obecności ludzi w przestrzeni cyfrowej: „wołę [...] Kościół [...] wychodzący na ulicę [...]! A te drogi są drogami świata, gdzie ludzie żyją i gdzie można do nich dotrzeć [...]. Wśród tych dróg są także te cyfrowe, zatłoczone ludźmi, często poranionymi, mężczyznami i kobietami szukającymi”, niekoniecznie przy tym mając sprecyzowane idee czy oczekiwania, ratunku lub nadziei⁶¹. Zaraz po przytoczonych słowach papież umieścił następujące przesłanie: „Otwarcie drzwi kościołów oznacza także otwieranie ich w środowisku cyfrowym, zarówno po to, aby ludzie mogli wejść, niezależnie od tego w jakiej sytuacji życiowej się znajdują, jak i po to, aby Ewangelia mogła przekroczyć próg świątyni i wyjść na spotkanie wszystkich”⁶². W tym samy orędziu nieco wcześniej papież Franciszek proponuje jako inspirację komunikacji międzyludzkiej, w tym tej dokonującej się w przestrzeni cyfrowej, liczącą już prawie dwa tysiące lat ewangeliczną przypowieść o dobrym Samarytaninie (Łk 10,29–38), tłumacząc ją, na czym polega przeżywanie, rozwijanie prawdziwego, udanego spotkania się porozumiewania się między ludźmi w duchu chrześcijańskim⁶³. W 2017 roku ten sam papież, także gdy chodzi o nowoczesną komunikację międzyludzką dokonującą się z wykorzystaniem najnowszych technologii, wskazuje, że i tu nierzadko mamy do czynienia z udanym życiem duchowym, inspirowaniem się Ewangelią, byciem

⁵⁸ *Ibidem*, nr 13.

⁵⁹ *Ibidem*, nr 14.

⁶⁰ *Ibidem*, nr 13.

⁶¹ Franciszek, *Messaggio per la XLVIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali*, nr 8.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, nr 4n.

niejako jej kolejnym żywym wydaniem, dzięki czemu wiele osób jest dla innych pomocą w odnalezieniu się w życiu, w odzyskaniu nadziei i ufności⁶⁴.

* * *

Temat „przestrzeń medialna jako przestrzeń także duchowości” jest bardzo obszerny. Przedstawione dane wskazują, że jest to zagadnienie ważne: albowiem jakie byłoby życie bez nadziei czy zaufania, bez szansy na ratunek? Tutaj z oczywistych względów można było zaprezentować wybrane dane, dobrane w myśl, związanej od początku z piśmiennictwem chrześcijańskim, zasady „Nie daj się zwyciężyć złu, ale złem dobrem zwyciężaj!” (por. Rz 12,21). W takim kluczu, podsumowując, warto odwołać się do Pawła VI, który już w 1973 roku zaproponował, by następująco podchodzić do mediów, do ich potencjału:

Jedną z opatrnościowych zdobyczy naszych czasów, jednak, jest postęp technologiczny i wielki krok naprzód uczyniony w przypadku komunikacji społecznej. Dzisiaj, jak nigdy wcześniej, wartości duchowe mogą być afirmowane i upowszechniane od jednego po drugi kraniec ziemi. Boża Opatrzność hojnie zarezerwowała dla naszej epoki tę cudowną możliwość⁶⁵.

Bibliografia

- Benedykt XVI, *Messaggio per la XLIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Nuove tecnologie, nuove relazioni. Promuovere una cultura di rispetto, di dialogo, di amicizia”* (24.01.2009), http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20090124_43rd-world-communications-day.html (dostęp: 1.03.2015).
- Benedykt XVI, *Messaggio per la XLVII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Reti Sociali: porte di verità e di fede; nuovi spazi di evangelizzazione”* (24.01.2013), http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20130124_47th-world-communications-day.html (dostęp: 1.03.2013).
- Encyklika *Laudato si’ Ojca Świętego Franciszka poświęcona trosce o wspólny dom* (24.05.2015), https://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_encyclica-laudato-si_pl.pdf (dostęp: 18.06.2016).
- Franciszek, *Messaggio per la 50ma Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Comunicazione e misericordia: un incontro fecondo”* (24.01.2016), http://w2.vatican.va/content/francesco/it/messages/communications/documents/papa-francesco_20160124_messaggio-comunicazioni-sociali.html (dostęp: 24.01.2017).
- Franciszek, *Messaggio per la 53ma Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Siamo membra gli uni degli altri» (Ef 4,25). Dalle social network communities alla comunità umana”* (24.01.2019), http://w2.vatican.va/content/francesco/it/messages/communications/documents/papa-francesco_20190124_messaggio-comunicazioni-sociali.html (dostęp: 24.01.2019).
- Franciszek, *Messaggio per la XLVIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Comunicazione al servizio di un'autentica cultura dell'incontro”* (24.01.2014), <http://w2.vatican.va/content/fran->

⁶⁴ *Ibidem*, nr 12.

⁶⁵ Paweł VI, *Messaggio per la VII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali*, nr 5.

- cesco/it/messages/communications/documents/papa-francesco_20140124_messaggio-comunicazioni-sociali.html (dostęp: 24.01.2014).
- Ganoczy A., *Nauka o stworzeniu*, „Podręcznik Teologii Dogmatycznej”, red. W. Beinert, traktat 3, przeł. J. Fenrychowa, Kraków 2000.
- Jan XXIII, *Discorso agli iscritti all'Unione Cattolica della Stampa Italiana* (27.01.1963), http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/it/speeches/1963/documents/hf_j-xxiii_spe_19630127_stampa-cattolica.html (dostęp: 30.04.2016).
- Jan Paweł II, *Lettera apostolica ai responsabili delle comunicazioni sociali „Il rapido sviluppo”* (24.01.2005), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/apost_letters/2005/documents/hf_jp-ii_apl_20050124_il-rapido-sviluppo.html (dostęp: 20.08.2015).
- Jan Paweł II, *Messaggio per la XIX Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali per una promozione cristiana della gioventù”* (15.04.1985), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_15041985_world-communications-day.html (dostęp: 20.07.2016).
- Jan Paweł II, *Messaggio per la XXXIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Mass Media: presenza amica accanto a chi è alla ricerca del Padre”* (24.01.1999), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011999_world-communications-day.html (dostęp: 20.07.2016).
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, wyd. 2 poprawione, Poznań 2002.
- Kępa-Figura D., *Co czynią wypowiedzi pełniące funkcję sprawczą?*, „Prace Językoznawcze” 2012, nr 14, s. 119–134.
- Kopczewski M., Sowińska J., *Przekaz medialny jako czynnik eskalacji zagrożenia terroryzmem: analiza wybranych przypadków*, [w:] *Współczesny terroryzm: wymiary działania i skutki*, red. A. Aksamitowski, S. Bylina, M. Cupryjak, Szczecin 2018, s. 45–60.
- Langemeyer G., *Antropologia teologiczna*, „Podręcznik Teologii Dogmatycznej”, red. W. Beinert, traktat 4, przeł. J. Fenrychowa, Kraków 2000.
- Lewoniewski W., Węcel K., *Cechy artykułów oraz metody ich ekstrakcji na potrzeby oceny jakości informacji w Wikipedii*, „Studia Oeconomica Posnaniensia” 2017, nr 12, s. 92–106.
- Majewski J., *Ewangelia w sieci: słowo o katolickim autorytecie nauczania w Wikipedii*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2017, nr 5, s. 153–184.
- Misztal W., *Bóg odbiorcą przekazu medialnego: mass media w świetle pierwszego papieskiego orędzia radiowego z 1931 r.*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2018, nr 17, s. 133–154.
- Paweł VI, *Messaggio per la VII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali e l'affermazione e promozione dei valori spirituali”* (1.05.1973), http://w2.vatican.va/content/paul-vi/it/messages/communications/documents/hf_p-vi_mes_19730501_vii-com-day.html (dostęp: 20.07.2016).
- Pius XI, *Il primo radiomessaggio a tutte le genti e ad ogni creatura* (12.02.1931), http://w2.vatican.va/content/pius-xi/it/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19310212_radiomessage.html (dostęp: 8.07.2017).
- Pius XII, *Litterae encyclicae de re cinematographica, radiophonica ac televisifica „Miranda prorsus”* (8.09.1957), http://w2.vatican.va/content/pius-xii/la/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_08091957_miranda-prorsus.html (dostęp: 30.04.2016).
- Prądziński J., *Łamanie praw człowieka w cyberprzeźreni i związane z tym skutki społeczne*, [w:] *Ekologia informacji a zasoby informacyjne w bibliotekach i cyberprzeźreni*, red. K. Materska, B. Taraszkiewicz, Słupsk 2017, s. 191–201.
- Słownik wyrazów obcych PWN*, red. J. Tokarski, Warszawa 1987.
- Sobór Watykański II, *Dekret o środkach społecznego przekazu „Inter mirifica”* (4.12.1963), [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, tekst polski, nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 87–95.